

PSIXOLOGİYA, YAŞ FİZİOLOGİYASI VƏ İNKLÜZİV TƏHSİL MƏSƏLƏLƏRİ

UOT 159.9.

Edison Məmməd oğlu Quliyev
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin dosenti

16

YENİYETMƏ DÖVRÜNDƏ SOSİAL DAVRANIŞIN İNKİŞAFININ PSIXOEMOSİONAL XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Эдисон Мамед оглы Гулиев
доцент Азербайджанского Государственного Педагогического Университета

ПСИХОЭМОЦИОНАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ СОЦИАЛЬНОГО ПОВЕДЕНИЯ В ПОДРОСТКОВОМ ВОЗРАСТЕ

Edison Mammad Guliev
associate professor at Azerbaijan State Pedagogical University

PSYCHO-EMOTIONAL FEATURES OF THE DEVELOPMENT OF SOCIAL BEHAVIOR IN ADOLESCENCE

Xülasə. Məqalədə yeniyyət məvüründə davranışın sosiallaşmasının psixoemosional xüsusiyyətləri xarakterizə edilmiş və bu əsasda bəzi yeniyyətlərdə müşahidə olunan davranış kənarlaşmalarının mahiyyəti aşkarlanaraq təhlil edilmişdir. Belə bir ümumi yanaşma əsaslandırılır ki, yeniyyətə yaşlı şagirdlərin davranışının müsbət itiqəmətdə formalaşmasında ailədaxili münasibətlərin tənzim olunmasının və münaqişələyə səbəb ola biləcək psixoemosional gərginliklərin xəbərdar edilərək aradan qaldırılmasının çox mühüm əhəmiyyəti vardır. Yaranan belə əlverişli şəraitin təsiri altında yeniyyətlərdə ağılabatan və motivləşən sosial davranışın inkişafına müvəffəqiyyətlə nail olmaq mümkündür.

Açar sözlər: ailədaxili münasibətlər, konfliktli münasibətlər, davranış müstəqilliyi, emosional müstəqillik, şəxsi motivlər, sosial davranış, kommunikativ maraqlar, aqressiv davranış

Резюме: В статье характеризуются психоэмоциональности социализации поведения в подростковом возрасте и на этой основе анализируются причины наблюдаемых нарушений поведения у некоторых подростков. Обосновывается общий подход в том, что в развитии нормального поведения у школьников подросткового возраста большое значение имеет регулирования внутрисемейных отношений и предупреждение возможных психоэмоциональных нарушений, которые могут способствовать возникновению конфликтной ситуации. В таких благоприятных условиях можно успешно развивать у подростков разумное и мотивированное социальное поведение.

Ключевые слова: внутрисемейные отношения, конфликтные отношения, поведенческая самостоятельность, эмоциональная самостоятельность, личностные мотивы, социальное поведение, коммуникативные интересы, агрессивное поведение

Summary: The article describes the psychoemotional socialization of behavior in adolescence and on this basis analyzes the causes of the observed behavioral disorders in some adolescents. The general approach is based on the fact that in the development of normal behavior among adolescent schoolchildren, the regulation of intrafamily relations and the prevention of possible psycho-emotional disorders that may contribute to a conflict situation are of great importance. In such favorable conditions it is possible to successfully develop sensible and motivated social behavior in adolescents.

Keywords: family relations, conflict relations, behavioral autonomy, emotional autonomy, personal motives, social behavior, communicative interests, aggressive behavior

Yeniyyətə dövründə şagirdin sosial aktivliyi genişlənir və bu amil onun davranışının və münasibətlərinin yenicən qurulmasını şərtləndirir. Yeni tipli münasibətlərin yaranması prosesi müəyyən çətinliklərlə müşayiət olunur. Çünki yeniyyətin böyüklərin dünyasına daxil olması ondan psixoloji və sosial hazırlıq tələb edir. Belə ki, sosial vərdişlərin lazımı səviyyədə inkişaf etməsi şəraitində yeniyyətin yeni tipli münasibətlərə daxil olması müəyyən psixososial gərginlik törədir. Xüsusilə, yaranan qeyri-müəyyənlik yeniyyətinin həyatına gərginlik gətirir və bu amil onun münasibətlərinin xarakterinə bilavasitə təsir göstərir. Belə şəraitdə yeniyyətə psixoloji baxımdan təklənir və onun ünsiyyət fəallığı zəiflənir.

Yeniyyətə dövründə aildaxili münasibətlərdə, yeniyyətə - valideyn ünsiyyətində nəzərə çarpan gərginlik yaranır. Yeniyyətin valideynlərindən asılı vəziyyətdə olması və bu zəmində onun müstəqilliyinin məhdudlaşdırılması çox ciddi psixososial gərginliklə müşayiət olunur. Yaranmış bu ziddiyyətli vəziyyət yeniyyətə-valideyn münasibətlərinin tənzim olunmasında, onun ağlabatan karakter daşmasında müəyyən çətinliklər törədir.

Aildaxili münasibətlərdə yeniyyətin yaşlıların himayəsindən azad olmağa fəal meyl onun davranışının əsas motivlərindən birinə çevrilir. Valideyn himayəsindən azad olmaq cəhdi konfliktli münasibətlərin yaranmasını şərtləndirir. Burada yeniyyətin maddi baxımdan valideynlərdən asılı olması heç də əhəmiyyət kəsb etmir. Yeniyyətin müstəqilliyi və onun davranışının psixososial önəmliyi üç cəhəti özündə birləşdirir: a) yeniyyətə emosional baxımdan valideynlərinə bağlılığından imtina edərək yaşadılarda daha çox yaxınlaşmağa çalışır; b) yeniyyətə davranış müstəqilliyinə nail olmağa valideynlərinin himayəsindən xilas olmağa çalışır; c) yeniyyətə valideynlərinin qəbul etdiyi dəyərlərdən və normalardan uzaqlaşmağa meyl edir. Bütün bu amillərin təsirinin davamı olaraq yeniyyətə emosional müstəqilliyini təmin etməyə çalışaraq valideynlərinin ona olan emosional təsirini aradan qaldırmağa çalışır.

Yeniyyətinin davranış müstəqilliyi və dəyərlərə bağlı mövqeyi müəyyən mənada nisbi karakter daşıyır. Belə ki, yeniyyətə əslində məhdudiyətsiz müstəqilliyə nail olmaq istisrar,

çünki belə vəziyyət onu aildən tamamilə uzaqlaşdırır. Valideyn - yeniyyətə münasibətlərində yaranan gərginlik bir çox hallarda tərəflərin maraqlarının üst-üstə düşməsi ilə əlaqədar ola bilər. Bunun təsiri altında yeniyyətə ailənin maraqları çərçivəsindən kənara çıxır və özünün şəxsi motivlərinə əsaslanaraq davranışını tənzim etməyə çalışır. Yeniyyətin ailədə konfliktli münasibətləri bəzi səbəblərə əlaqədar ola bilər: a) dostların və tərəfdaşların müstəqil sürüşməsi və valideynlərinin rəyinə nəzərə alınmaması; b) məktəbdaxili və məktəbdaxaric tədbirlərdə, görüşlərdə iştirak etməyə aktiv meyl; c) geyimlə, saç düzümü ilə əlaqədar qeyri-məhdud müstəqillik; d) aildaxili tədbirlərdən və işlərdən yayınma; e) aildaxili iş və istirahət rejiminin gözlənilməsi. Bütün bunlar ailə üzvlərinin çoxluğu şəraitində yaranan biləcək konfliktli münasibətləri daha da dərinləşdirəcək davamlı bir aildaxili vəziyyətə çevirir.

Aildaxili konfliktlərin mövcud olmasına baxmayaraq, əksər hallarda yeniyyətlərin davranış müsbət istiqamətə malik olur. Belə ki, normal tərbiyə mühiti şəraitində yeniyyətin aildaxili münasibətləri normal karakter daşıyır və müsbət emosional fonla müşayiət olunur. Yeniyyətə ailənin qayğılarında yaxından iştirak edir, nailiyyət və uğursuzluqlarında emosional mütəəssirlik doğurur. Yeniyyətə valideynlərinin nüfuzu ilə hesablaşır və onlarla səmimi və qarşılıqlı anlaşmaya əsaslanan münasibətlər qurmağa çalışır.

Yeniyyətə yaş dövründə şagirdlərin sosial davranışının formalaşmasında onların yaşlıları ilə münasibətlərinin və emosional əlaqələrinin mühüm əhəmiyyəti vardır. Yaşlıları ilə əlaqə və münasibət yeniyyətinin sosial davranışının əsas amillərdən biri kimi xarakterizə oluna bilər. Müşahidələr göstərir ki, tənhalığa və tək qalmağa meyl çox az bir qisim yeniyyətlər üçün səciyyəvi hal sayılır. Yaşlıları ilə ünsiyyət əksər yeniyyətlərin sosial motivini kimi ön plana çəkilir və bu amil onlarda özünüdərk inkişafına bilavasitə təsir göstərir. Sosial davranış və ünsiyyət sahəsində topladığı təcrübə yeniyyətinin müstəqil həyat və fəaliyyətə hazırlanmasında heç də az əhəmiyyət kəsb etmir.

Aparılmış psixoloji tədqiqatların nəticələri göstərir ki, yeniyyətə dövründə sosial davranışın formalaşması prosesini müşayiət edən ünsiyyət

yat amili bəzi əlavə psixososial funksiyaların yerinə yetirilməsinə reallaşdırır: a) ünsiyyət və sitasılı yeniyyətə müəyyən məlumatları (böyüklərdən ala bilmədiyi) əldə etməyə nail olur; b) yaşlıları ilə ünsiyyət yeniyyətinin sosial əlaqələri ilə bağlı təcrübəsini formalaşdır; c) qarşılıqlı ünsiyyət şəraitində yeniyyətinin davranış emosional mütəəssirliklə müşayiət olunur və bu zəmində o, həmyaşıdları ilə səmimi münasibətlər qurmağa nail olur.

Yeniyyətə dövrünün ən səciyyəvi psixoloji xüsusiyyətlərindən biri odur ki, bu yaş mərhələsində sosial davranışının formalaşmasında ünsiyyət amili aparıcı mövqeyə malik olur. Cinslərdaxili və cinslərarası ünsiyyətin formalaşması yeniyyətinin sosiallaşması prosesinin ümumi istiqamətinə bilavasitə təsvir göstərir.

Cinsi sosiallaşmanın formalaşması şəraitində yeniyyətlərin sosial davranışında nəzərə çarpan dəyişikliklər baş verir. Bu, ilk növbədə, cinsi mənsubiyyətlə əlaqədar olan rolların müəyyənləşməsi ilə müşayiət olunur. Yeni tipli sosial davranışın yaranması cinslərarası münasibətlərin xarakterinə bilavasitə təsir göstərir. Bu təsirin bəzi əlamətləri ön plana çıkmək olar: a) əks cinslə marağın formalaşması, b) qızların özünəməxsus cinsi əlamətlərinin və bunlarla bağlı sosial davranış davamlı xarakter daşması, c) cinsi mənsubiyyətlə əlaqədar davranış formalarının daha çox istifadə olunması; d) cinsi sosiallaşmanın təsiri altında məişət adətlərinin və maraqlarının yeni tipli sosial davranışın formalaşmasında rolunun genişlənməsi.

Yeniyyətə dövründə sosial davranışın formalaşmasında müxtəlif tipli maraqların inkişafı və onların məzmun xarakteristikasının çox mühüm əhəmiyyəti vardır. Yeniyyətmə məxsus maraqların qrupları bunlardır: 1) intellektual-estetik maraqlar: yeniyyətlərdə müxtəlif texniki sahələrə, incəsənətə, tarixə və i.ə. maraqlı aktiv xarakter daşıyır; 2) fiziki imkanların inkişaf etdirilməsinə fəal meyl: yeniyyətə idmanla məşğul olur, fiziki gücünü, dözümlülüyünü artırmağa ciddi diqqət yetirir; 3) yaşlıları qrupunda lider olmağa tələbatın formalaşması: yeniyyətə yaşlıları içərisində fərqlənməyə, aparıcı mövqeyə malik olmağa və lazım gəldikdə başqalarına rəhbərlik etməyə çalışır; 4) diqqət mərkəzində olmağa naminə yeniyyətə istənilən işlərin yerinə yetirilməsində aktiv iştirak etməyə çalışır, necə

dəyərlər, yorulmaq bilmir; 5) müxtəlif tipli uduşlu oyunlarda iştirak etməyə meylli fəallıq; 6) kommunikativ maraqların təmin edilməsinə marağın olması: yeniyyətə ünsiyyət dairəsinin genişləndirilməklə daha geniş və çoxşaxəli planda məlumatlar əldə etməyə çalışır.

Beləliklə, yeniyyətə dövründə sosial davranışın formalaşmasında bir sıra psixososial amillərin rolu ön plana çəkilir: cinsi sosiallaşma və onunla bağlı baş verən dəyişikliklər, orqanizmin fizioloji inkişaf sisteminin yenicən qurulması, yeniyyətinin sosial statusunun qeyri-müəyyənliyi, yeniyyətinin yeni tipli fərdi psixoloji xüsusiyyətlərinin formalaşması.

Müşahidələr göstərir ki, yeniyyətinin müstəqil olmağı, yaşlıların himayəsindən azad olmağa fəal meyl bir çox hallarda yeniyyətə yaşlı münasibətlərinin gərginləşdirir və münaqişəli situasiyaların yaranmasına səbəb olur. Bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, yeniyyətlər mütləq müstəqilliyə yox, nisbi müstəqilliyə nail olmaq istəyirlər.

Yeniyyətə dövründə sosial davranışda müəyyən kənarçıxımlar da qeyd alınır. Belə ki, bu yaşda davranışın təcavüzə bağlı formaları daha tez-tez müşahidə olunur. Təcavüzə meylli davranışın qarşısını almaq üçün, ilk növbədə, yeniyyətinin motivasiya sferasına təsir göstərərək onu sağlamlaşdırmaq lazımdır. Başqa adamlarla bağlılığın motivasiyasının formalaşması şəraitində yeniyyətinin yaşlılarla münasibətlərinin normal olmasına tələbatı fəallıq və o istəyir ki, yaşlılar onu dəstəkləsin və maraqlarını nəzərə alsınlar. Təcavüzü davranışın psixokoreksiyasında, yeniyyətinin müəyyən qadağalara və tələblərə altdırılmasının da mühüm əhəmiyyəti vardır. Onu da əlavə etmək lazımdır ki, aqressiv davranışın koreksiyasında yeniyyətə valideyn münasibətlərinin səmimi və qarşılıqlı hədəmət əsasında qurulmasının heç də əhəmiyyəti yoxdur. Yeniyyətlərdə təcavüzü davranışın qarşısını iki yolla almaq olar: a) yeniyyətinin hərəkətini qarşısı dərdən alınır; b) yeniyyətə ciddi sürətdə cəzalandırılır. Belə halda təcavüzü davranış möhkəmləndirilmir və yeniyyətə müsbət davranışa doğru istiqamətləndirilir. Bu zəmində möhkəmləndirilməyən təcavüzə meylli davranış təcridən zəifləyərək öz təsirini itirir.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, fəal sürətdə reallaşdırılan cəzalandırma təcavüzlü davranışın korreksiyasında və longidilmasında istifadə oluna bilər. Lakin heç də həmişə cəzanın təsiri sayəsində təcavüzlü davranış aradan qalxır (xüsusilə cəzanın zəif olması şəraitində). Müəyyən olunmuşdur ki, cəzanın ciddiyyəti ilə aqressivliyin səviyyəsi arasında müsbət asılılıq vardır. Cəza amili valideynlər tərəfindən istifadə olunarsa, belə halda yeniyetmənin cəzalandırılması tərbiyəvi funksiyaların reallaşdırılmasını təmin edə bilər. Cəzanın ciddiyyəti təcavüzlü davranış stimullaşdırır, lakin onun nisbətən zəif, yüngül formada istifadə olunması əks effekt verir. Odur ki, cəza amili çox ehtiyatlı istifadə olunmalı və valideynlər yaranmış münasibətli situasiyanı ağırlıqdan sürətdə təhlil edərək daha əlverişli olan təsvir üsulunu tətbiq etməyə nail olmalıdırlar.

Aparılmış psixoloji tədqiqatların nəticələrinin təhlili göstərir ki, şəxsiyyətin sosializmi, qeyri-təcavüzlü davranışının formalaşmasında möhkəmləndirmə mexanizmlərinin əhəmiyyəti rolu olsa da, belə, əsas mövqeyə qeyri-təcavüzlü davranış formalarının fəal sürətdə aşılmasının mühüm rolu vardır. Belə şəraitdə şəxsiyyətin davranışla bağlı motivasiyası möhkəmlənir.

Təcavüzlü davranışın təzahüründə cinsi fərqlərlə yanaşı, yeniyetməlik yaşının ayrı-ayrı illərinin xüsusiyyətləri də nəzərə alınmalıdır. Yeniyetmə dövrünün müvafiq illərində aqressivliyin təzahürü özünün fərqli xarakteri ilə diqqət cəlb edir. Bu baxımdan oğlan yeniyetmələrdə təcavüzlü davranışın təzahürünü iki mərhələyə ayırmaq olar: 12 yaş və 14-15 yaş. Qızlarda iki yaşda təcavüzə meyillilik daha aktiv xarakter daşıyır: 11 yaş və 13 yaş. Aparılan müşahidələr göstərir ki, təcavüzlü davranışının təzahüründə və ifadə olunmasında oğlan və qızlar arasında müəyyən fərqlər qeydə alınır. Belə ki, oğlanlarda birbaşa olaraq fiziki və verbal təcavüzə olan meyl daha aktiv xarakter daşıyır: qızlarda isə birbaşa və dolaylı təcavüzə meyllə bağlı davranış daha çox müşahidə olunur. Oğlanlarda hər iki münasibət forması açıq şəkildə özünü büruzə verir və konflikt tərəfdəşinə birbaşa olaraq istiqamətlənir. Qızlar isə əsasən verbal təcavüzlü münasibətin müxtəlif formalarından istifadə edirlər.

Aparılmış psixoloji tədqiqatların nəticələri göstərir ki, oğlanlarda fiziki təcavüzə meyl 10-11 yaşlı uşaqlar üçün daha səciyyəvidir. 14-15 yaşlı yeniyetmələr isə verbal təcavüzlü davranışa üstünlük verirlər. Bu vəziyyət heç də yaşla əlaqədar fiziki təcavüzün zəifləməsinə dalətir. Çünki hər iki davranış formasının təzahürünün yüksək həddi məhz 14-15 yaşlara təsadüf edir. Sonradan fiziki təcavüzün dinamikası zəifləməyə doğru istiqamətlənir, əksinə, verbal təcavüzə meyl isə dinamik baxımdan daha da fəallaşır. Onu da əlavə etmək lazımdır ki, kiçik yeniyetmə yaşlı dövrdə psixoloji təcavüzün iki forması arasında əlaqə bir ciddi fərqli situasiya qeydə alınır. Böyük yeniyetmə yaşlı dövrdə isə başqa vəziyyət müşahidə olunur. Belə ki, bu mərhələdə hər iki təcavüz forması arasında mövcud fərqlər aydın sürətdə nəzərə çarpır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, hər iki təcavüzlü davranış forması yeniyetməlik dövrünün bütün illərində oğlanlarda qızlara nisbətən daha aktiv yəndə malik olar.

Psixoloji ədəbiyyatın təhlili göstərir ki, bir çox hallarda təcavüz anlayışı ilə konfliktlilik anlayışı eyniləşdirilir. Məsələn burasındadır ki, istənilən təcavüzlü davranış müxtəlif tipli təsir qüvvəsinə malik olan konfliktlə və psixosomiyal gərginlikdə müşayiət olunur. Lakin diaqnostik baxımdan hər iki emosional müvazinəsizliyin fərqləndirilməsinin çox mühüm psixopedaqoji əhəmiyyəti vardır. Belə ki, fərqli cəhətlərin nəzərə alınması şəraitində konfliktli və təcavüzlü davranışın psixopedaqoji korreksiyasını daha səmərəli sürətdə reallaşdırmaq olar.

Aparılan müşahidələr göstərir ki, təcavüzlü davranışla özünüqiyətləndirmə arasında müəyyən funksional əlaqə və asılılıq vardır. Özünüqiyətləndirmə yüksək olduqca, təcavüzə meyl də uyğun olaraq daha yüksək ifadə tərzinə malik olar. Qeyri-adekvat yüksək özünüqiyətləndirmə ətrafdakıların rəyi ilə üst-üstə düşürsə, belə halda təcavüzlü davranış olan aktiv meyl daha da qüvvətlənir. Bunun təsiri altında yeniyetmənin psixosomiyal müvazinəsizliyi bir sıra əlavə neqativ reaksiyalarla, düşmənçilik hissinin təzahürü ilə müşayiət olunur.

Psixosomiyal gərginliklə müşayiət olunan təcavüzlü davranışın korreksiyası psixopedaqoji təsirlər sisteminin düşünülmüş sürətdə tətbiqi şəraitində müvəffəqiyyətlə reallaşdırıla

bilir. Bunun üçün, ilk növbədə, təcavüzlü davranışa meyl stimullaşdırılmalı və yəndədən psixoloji şərait müəyyənəndirilməli, yeniyetmənin aidaşılıq və kollektivdəxili münasibətləri təhlil edilməli və bu zəmində adekvat korreksion tədbirlərin həyata keçirilməsi planlaşdırılmalıdır.

Beləliklə, aparılmış psixoloji təhlil əsasında belə bir ümumi qənaətə gəlmək olar ki, yeniyetmə yaşlı dövrdə emosional inkişaf sürətlə davam edir və çox dəyişkən və qüvvətli hissi müəssirliklə müşayiət olunur. Yeniyetmənin emosional həyatı çox gərgin keçir və bunun təsiri altında əhval-ruhiyyənin davamsızlığı, əsəbiləy meyl, konfliktli davranışın fəallaşması kimi

əlamətlər açıq şəkildə özünü büruzə verir. Lakin şəxsiyyətin inkişafı, özünüdökdin formalaşması və ətrafdakılarla ünsiyyətin çoxcəhətli xarakter daşması zəmində yeniyetmənin bir qisminə xas olan psixosomiyal pozğunluqların qarşısı müvəffəqiyyətlə alınır.

Problemin aktuallığı: Yeniyetmə dövrünün az işlənən bir aspekti-davranışın psixosomiyal mexanizmlərinin formalaşmasında emosional sferanı təsir imkanları aradırmışdır.

Problemin elmi yeniliyi və praktik əhəmiyyəti: Davranışın psixosomiyal mexanizmlərinin formalaşmasında emosional sferanı təsir imkanları arasında toplanan müşahidə materiallarının təhlili verilmişdir.

Ədəbiyyat:

1. Гамезо М.В., Петрова Е.А., Орлова Л.М. Возрастная и педагогическая психология. М.: Педагогическое общество России, 2003.
2. Психолого-педагогическая диагностика / Под реакцией И.Ю. Левченко, С.Д. Забрамной. М.: Академия, 2008.
3. Савенков А.И. Педагогическая психология. В двух томах. Том 2. М.: Академия, 2009.
4. Социальная психология / Под редакцией А.В. Петровского. М.: Просвещение, 1987.
5. Эльконин Д.Б. Избранные психологические труды / Под редакцией В.В. Давыдова, В.П. Зинченко. М.: Педагогика, 1989.

E-mail: edissonstarana@gmail.com

Roçaylar: ped.ü.fəls.dok. dos. N. Rzaeyeva
ped.ü.fəls.dok M. Əliyev

Redaksiyaya daxil olub: 12.12.2018.